

Tot Mijner Gedachtenisse

Een Vergelijking van de Remonstrantse Utdelingswoorden bij het Avondmaal met de Gereformeerde

Klaas-Willem de Jong & Sam Zwemer

Abstract

In 1640, the Remonstrants had liturgical forms for baptism and the Lord's Supper printed for the first time. This article takes a closer look at the words of administration at the Lord's Supper. In order to gain insight into the specific remonstrant position they are compared to the Reformed wording. This shows that the Remonstrants placed particular emphasis on the Biblical justification of the wording used and on the connection with the London mother church and the first national synods in the Netherlands.

Keywords

Remonstrants, Lord's Supper, Biblical justification, Simon Episcopus, 17th century polemic

Introductie

In 1640 liet de Remonstrantse Broederschap voor het eerst liturgische formulieren voor doop en avondmaal drukken.¹ De opstellers lieten hierbij de doopvragen achterwege en vervingen die door een vermaning aan ouders en getuigen. De doopformule vermeldden ze niet.² Bij het eveneens geheel nieuwe avondmaalsformulier kozen zij daarentegen net als in het gereformeerde formulier voor uitdelingswoorden bij brood en beker, maar in een eigen redactie.

1) *Onderwysinge In de Christelijke Religie, Gesteld Bij Vragen ende Antwoorden na de Belijdenisse der Remonstrants-Gereformeerde Christenen. Mitsgaders der selfder Formulieren ende Gebeden, des Heiligen Doops, en des H. Avontmaals* (Rotterdam: Iohannes Naeranus, 1640). Wij gebruiken in dit artikel de eerste druk. Het eerste deel van het boek is een 'Voor-reden', zonder paginatelling. Het tweede deel bestaat uit een catechismus, met paginatelling. Het derde deel met formulieren en gebeden, heeft een eigen paginatelling, al vormt het bibliografisch een geheel met de beide andere delen. Tenzij de tekst van dit artikel voldoende duidelijk maakt welk deel het betreft, wordt in de noten het deel expliciet aangegeven. Vgl. voor het avondmaal ook de tekst in Irmgard Pahl, *Coena Domini I. Die Abendmahlsliturgie der Reformationskirchen im 16./17. Jahrhundert* (Freiburg (CH): Universitätsverlag, 1983), 564-599.

2) Vgl. Klaas-Willem de Jong en Wouter Kroese, "Onenigheid over een doopvraag. De gevolgen van twee incidenten in het Amsterdam van 1613 voor de vormgeving van de remonstrantse en contra-remonstrantse doopliturgie," *Yearbook for Ritual and Liturgical Studies* 36 (2020): 98-114, doi: [10.21827/YRLS.36.98-114](https://doi.org/10.21827/YRLS.36.98-114).

In dit artikel willen wij nagaan hoe deze uitdelingswoorden zich theologisch-inhoudelijk verhouden tot de gereformeerde. We beginnen met een introductie van de remonstrantse uitdelingswoorden. Vervolgens schetsen we de ontwikkeling van de uitdelingswoorden in de Nederlandse gereformeerde traditie van de zestiende en zeventiende eeuw. Daarna vergelijken we de beide tradities op dit punt en stellen we vast wat eigen is aan de remonstrantse uitdelingsformules. We sluiten af met enkele conclusies.

1 De context van de remonstrantse uitdelingswoorden

In 1640 verscheen *Onderwysinge in de Christelijcke Religie (...)*, een anoniem gepubliceerd geschrift van Simon Episcopius (1583-1643) en Johannes Wtenbogaert (1557-1644) met handreikingen inzake de leer en de liturgie van de remonstranten. De uitgave heeft een lange voorgeschiedenis, zeker wat betreft de liturgische bestanddelen.³ Al bij de stichting van de Remonstrantse Broederschap in 1619 bestond de wens “de gewoonlicke formulieren van Doop ende Avondmaal (...) te oversien”, omdat daarin “eenige dingen bevonden worden niet wel overeenkomend met Gods woordt ende de voordering der godsalicheijt.”⁴ Het kwam er door de vervolging van de remonstranten en door andere thema’s die urgenter waren in eerste instantie niet van om op landelijk niveau nieuwe liturgische teksten te ontwerpen. Predikanten schreven ze zelf of pasten bestaande, gereformeerde teksten aan. Pas op 6 april 1633 nam de Generale Vergadering van de Broederschap de toen door Episcopius geconcipeerde formulieren voor doop en avondmaal “eenpaarlyk” aan.⁵ De aanwezige predikanten mochten “een kopij van diezelfde formulieren” meenemen. Het was dezelfde vergadering waarin ook een kerkorde werd vastgesteld waarin het gebruik van dergelijke formulieren werd voorgeschreven.⁶ Op verzoek van een volgende vergadering verkortte Episcopius de formulieren en presenteerde die op 14 april 1638.⁷ De formulieren werden vervolgens met een aantal gebeden en een remonstrantse catechismus van de hand van Wtenbogaert in de zomer van 1640 gedrukt en uitgegeven.⁸ Wtenbogaert polemiseerde in de inleiding scherp tegen de gereformeerden, met name ten aanzien van de vragen die bij de doop aan

3) Voor wat betreft de ontstaansgeschiedenis van het catechetische deel, zie Sibbe Jan Visser, *Samuel Naeranus (1582-1641) en Johannes Naeranus (1608-1679). Twee remonstrantse theologen op de bres voor godsdienstige verdraagzaamheid* (Hilversum: Verloren, 2011), 110v en de daar gegeven verwijzingen.

4) Joannes Tideman, *De stichting der Remonstrantsche Broederschap, 1619-1634, uit en met de oorspronkelijke bescheiden I. 1619-1623* (Amsterdam: Rogge, 1871), 106 (1 oktober 1619). Klaas-Willem de Jong hoopt nog apart te publiceren over de totstandkoming van de bundel met (para-)liturgische teksten.

5) Het Utrechts Archief (HUA), Archief Remonstrantse Broederschap (ARB), inv.nr. 48: notulen Societeitsvergadering, 6 april 1633, art. 8.

6) Joannes Tideman, *De stichting der Remonstrantsche Broederschap, 1619-1634, uit en met de oorspronkelijke bescheiden II. 1624-1634* (Amsterdam: Rogge, 1871), 308 en 478v.

7) HUA, ARB, inv.nr. 48: notulen Societeitsvergadering, 2-4 april 1636; 14 april 1638.

8) HUA, ARB, inv.nr. 48: notulen Societeitsvergadering, 29 augustus 1640: ‘nu onlangs in druk uitgegeven’.

de ouders werden gesteld. Beschuldigingen van afwijking van de gereformeerde leer aan het adres van de remonstranten konden dan ook niet uitblijven.⁹

Volgens het voorwoord is de intentie van de uitgave als geheel om ten aanzien van de sacramenten “ghehoorigh nae Godes Woordt ende Chrsti instellinghe (...) Schriftuurlijcke manieren van spreecken” te hanteren “als sy (...) nae den woorde Godts stichtelijckst” zijn.¹⁰ Maar de eisen van Schriftgetrouwheid en stichtelijkheid zijn niet het enige. Het onderliggende doel is het verdiepen van de geloofspraktijk:

Voorts hebben sy in de bedieninghe des Heyligen Avontmaels *eenighe dinghen wat langher ende breeder uytgebreyt tot ernstiger aanmerkinghe, etc.* der grooter weldaden Godts den Gheloovighen door Jesum Christum bewesen, ende ons in de Heylighe Ceremonien afghebeeldet, mitsgaders tot aendachtige opwekkinghe, aenporringhe, ende betrachtighe der ghehoorsaemheyt ende danckbaerheyt, die wy Gode in Jesu Christo, daer voor schuldigh zijn, alles tot meerder bevorderinghe der Godsaligheyt ende saligheyt door sijne Ghenade.¹¹

De uitbreiding ten opzichte van het gereformeerde formulier versterkt het catechetisch element in de avondmaalsviering en heeft verregaande inhoudelijke consequenties, deels doordat alleen al door het grote aantal woorden veel aandacht uitgaat naar de aangeduide thema's, en deels doordat wel degelijk wijzigingen worden aangebracht. De toonzetting is in vergelijking met het gereformeerde formulier praktischer geworden, meer gericht op de gelovigen die het avondmaal vieren tot Jezus' gedachtenis, Hem toegewijd willen leven en zo willen getuigen van hun geloof. Verwijzingen naar de erfzonde en triniteitsleer ontbreken.¹² De gedachte dat Jezus in de plaats van de gelovige lijdt en zo diens schuld voldoet, hetgeen benadrukt wordt in het gereformeerde avondmaalsformulier, is in het remonstrantse formulier afwezig.¹³

De *Onderwysinghe* bevat twee avondmaalsformulieren, een lang en een verkort formulier. Het is niet vast te stellen, of het bij de lange gaat om het oorspronkelijke voorstel uit 1633 en het verkorte om de aangepaste versie die Episcopus in 1638 voorlegde, of dat op enig moment nog een nadere bewerking heeft plaats gevonden. Het lange formulier telt ongeveer 5800 woorden, het korte ongeveer

9) Vgl. voor de reacties De Jong en Kroese, 'Onenigheid', 105v.

10) *Onderwysinghe in de Christelijcke Religie*, 'Voor-reden' (katern B2r).

11) *Onderwysinghe In de Christelijcke Religie*, 'Voor-reden' (katern B3r).

12) Vgl. Adriaan Casper Honders in Pahl, *Coena Domini I*, 563v. Vgl. verder *Onderwysinghe in de Christelijcke Religie*, 51 (remonstrantse catechismus, 119: 'waer van wy in 't Avontmael gheheugenisse houden'). De sterke nadruk op de praxis pietatis is een karaktertrek van Episcopus' theologie, waarin de dogmatische benadering van Arminius plaats maakt voor een ethische (vgl. Anton Hendrik Haentjes, *Simon Episcopus als Apologeet van het Remonstrantisme in zijn leven en werken geschetst* (Leiden: Adriani, 1899), 118-120).

13) Vgl. de kritiek van Gisbertus Voetius, *Catechisatie Over den Catechismus der Remonstranten (...)* (Utrecht: Esdras Willemsz. Snellaert, 1641), deel 'Hier volgen de Formulieren', 96 (vgl. 96-102); Tideman, *De Stichting der Nederlandse broederschap II*, 308.

3750.¹⁴ Het lezen van het lange formulier zal gezien de lengte in de praktijk zeker een uur in beslag hebben genomen. Zowel het korte als het lange avondmaalsformulier bevatten de volgende onderdelen:

- Inleidende woorden
- Instellingswoorden volgens 1 Korintiërs 11: 23-29
- Uiteenzetting over de betekenis van het avondmaal, uitlopend op het *Sursum Corda*
- Gebed, uitlopend op het *Apostolicum*
- Uitdelingswoorden
- Dankgebed

De uitdelingswoorden luiden als volgt:

In 't breken ende uyt-deelen des Broots, kan den Dienaer dese woorden ghebruycken:

*Het broodt dat wy breken is de gemeenschap des Lichaems lesu Christi, Neemt, eet, dat is (seyde de Heere Iesus) mijn Lichaem, dat voor u gebroken wordt aen de staemme des Cruyces: Eet dit tot mijner ghedachtenisse.*¹⁵

En:

Als hy den Drinckbeker neemt, na dat sy alle ghegeten hebben:

*Den Drinckbeker der Dancksegginghe, daer uyt wy danckseggende drincken, is de ghemeynschap des bloeds lesu Christi: Neemt, (seyde de Heere Iesus) drinckt alle daer uyt. Want dit is mijn bloedt des Nieuwen Testaments, dat voor velen vergoten wordt tot verghevinge der sonden. Drinckt hier uyt tot sijner ghedachtenisse. So dickmaels als ghy van desen broode etet, ende uyt desen Drinck beker drincket, soo vercondight den doot des Heeren tot dat hy comt.*¹⁶

Om deze tekst te kunnen duiden als remonstrantse stellingname tegen de gereformeerde opvattingen aangaande het avondmaal, besteden we nu eerst aandacht aan de uitdelingswoorden zoals die in gereformeerde traditie gestalte hebben gekregen.

2 De ontwikkeling van de uitdelingswoorden in de Nederlandse gereformeerde traditie

In de ontwikkeling van de uitdelingswoorden in de Nederlandse gereformeerde traditie onderscheiden we drie stadia. Elk stadium heeft sporen nagelaten in de remonstrantse versie. We beginnen met de uitdelingswoorden in de avondmaalspraktijk van de Nederlandse migrantengemeente te Londen, zo-

14) Bij het kortere formulier zijn met het oog op een verantwoorde vergelijking bij het aantal woorden de uitdelingswoorden van het langere formulier meegeteld, ook al ontbreken die in deze variant.

15) *Onderwysinghe in de Christelijcke Religie*, 39 (curs. in de oorspronkelijke tekst).

16) *Onderwysinghe in de Christelijcke Religie*, 40 (curs. in de oorspronkelijke tekst).

als die is vorm gegeven door haar predikanten Marten Micron (ca. 1500-1559) en Johannes a Lasco (1499-1560). Vervolgens richten we de blik op de migrantengemeente van Frankenthal, een stad in de Palts, onderdeel van het hedendaagse Duitse bondsland Rheinland-Pfalz. De aandacht gaat in het bijzonder uit naar haar predikant Petrus Dathenus (ca. 1531-1588). Tot slot bespreken we de receptie van dit Nederlandse materiaal uit de Palts in 1580 door de toen in Antwerpen werkzame predikant Gaspar van der Heyden (1530-1586).

2.1 De bijdrage van Marten Micron en Johannes a Lasco

De eerste Nederlandstalige versie van de gereformeerde uitdelingswoorden is te vinden in *De Christlicke Ordinancien* (1554) van Maarten Micron. Ze stammen uit de praktijk van de Nederlandse migrantengemeente in Londen en maakten deel uit van de daar geldende kerkelijke regelingen. De uitdelingswoorden in deze Londense orde krijgen een plaats in de volgende opzet:

- Gebed
- Instellingswoorden volgens 1 Korintiërs 11: 23-29
- Uiteenzetting over de betekenis van het avondmaal
- Uitdelingswoorden
- Inleiding op het dankgebed
- Dankgebed

De communie vindt in Londen aan tafel plaats. De uitdeling van het brood gaat gepaard met een broodbrekingshandeling. Als de deelnemers zitten, neemt de in het midden van de tafel gezeten predikant “het broot in syn handen, wt de groote schotele.”¹⁷ Terwijl de gemeente toekijkt, zegt hij: “Het broot dat wy breken, is de ghemeenschap des lichaems Christi.”¹⁸ Waarop dan volgt: “Ende so haest als hy dit ghesproken heeft: breect hy t’broot in de twee cleine schotelen, totdat hy den gront der seluer met den gebroken broode gheuilt heeft.” De predikant zegt dan: “Nemet, etet, ghedencket, ende gheloovet, dat het lichaam ons Heeren Jesu Christi inder doot, aen de galghe des cruyces ghelevert is, tot de vergiffenisse aller onser sonden.”¹⁹ Vervolgens gaan de beide schotels rond, elk naar een ander deel van de tafel. De handeling bij de beker is minder uitgesproken. De predikant zegt: “De Cop der dancksegghinghe, met den welcken wy dancken, is een ghemeenschap des bloets Christi.”²⁰ En de twee bekers “gheuende” aan de naastgezetenen: “Nemet, drincket hier wt alle, ghedincket ende gheloovet, dat het bloet ons Heeren Jesu Christi wtghestort is aen de galghe des cruyces tot

17) Marten Micron, *De Christlicke Ordinancien der Nederlantscher Ghemeinten Christi (...) te Londen (...)* [Emden:] Collinus Volckwinner [Gillis van den Erven], 1554), 129v. Zie ook de heruitgave van de van een inleiding voorziene uitgave W.F. Dankbaar (uitg.), *Marten Micron. De Christlicke Ordinancien der Nederlantscher Ghemeinten te Londen (1554)* ('s-Gravenhage: Nijhoff, 1956).

18) Micron, *De Christlicke Ordinancien*, 129. In margine: ‘I Cor. 10.’

19) Micron, *De Christlicke Ordinancien*, 130.

20) In margine: ‘I Cor. 10.’

een verghiffenisse aller onser sonden.”²¹ Microns collega Johannes a Lasco, de superintendent van de Londense gemeente, kent in zijn uitvoeriger beschrijving *Forma ac ratio* aan het breken van het brood en het aanreiken van de beker symbolische waarde toe: zo geschiedt zijn dood voor ons.²²

Eerder onderzoek heeft aangetoond dat deze Londense uitdelingswoorden sterk zijn beïnvloed door andere uitdelingsformules uit die tijd, met name door die van gereformeerde signatuur.²³ In het bijzonder wijzen we op Calvijn die de woorden uit Matteüs 26: 27-28 bewerkte en uitbreidde: “Prenez, mangez, le corps de Jesus, qui a esté livré à la mort pour vous” (“Neem, eet, het lichaam van Jezus, dat aan de dood is overgeleverd voor u”) en “C’est le Calice du nouveau Testament au sang de Jesus, qui a esté respandu pour vous” (“Dit is de Kelk van het nieuwe Testament door het bloed van Jezus, dat is vergoten voor u”).²⁴ De Londense aanvulling op Paulus’ woorden is in feite een uitbreiding van Calvijns bewerking.²⁵

2.2 De bijdrage van Petrus Dathenus in de Palts en de receptie daarvan

Een andere stem als het om gereformeerde avondmaalsformulieren gaat, klonk in het volgende decennium in de Palts.²⁶ Op last van de gereformeerde keurvorst Friedrich III werd daar in 1563 een nieuwe kerkorde ingevoerd. Deze bevat net als Microns *Ordinancien* liturgische teksten. De predikant van de Nederlandse migrantengemeente in Frankenthal, Petrus Dathenus, vertaalde de formulieren voor doop, avondmaal en huwelijk in het Nederlands en gaf ze in 1566, samen met enkele gebeden en een psalmberijming van zijn hand, in Heidelberg uit. Het avondmaalsformulier dat ongeveer 2500 woorden telt, ziet er qua opbouw als volgt uit:

- Inleidende zin
- Instellingswoorden volgens 1 Korintiërs 11: 23-29

21) Micron, *De Christlicke Ordinancien*, 130v.

22) Abraham Kuyper (uitg.), *Joannis a Lasco Opera tam edita quam inedita II* (Amsterdam: Muller’s-Gravenhage: Nijhoff, 1866), 140v. Vgl. voor de verhouding tussen het werk van Micron en A Lasco: Dankbaar, *Marten Micron*, 6-12.

23) Anneliese Sprengler-Ruppenthal, *Mysterium und Riten nach der Londoner Kirchenordnung der Niederländer* (Köln-Graz: Böhlau, 1967), 158-165. Vgl. Jurgen van den Herik en Klaas-Willem de Jong, “Tot een volkomen verzoening van al onze zonden? Enkele kanttekeningen bij de uitdelingswoorden in het avondmaalsformulier,” *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 90 (1990): 146-158, m.n. 147-150 (Straatsburg: Bucer, Calvijn, Pollanus; Oost-Friesland). Vgl. ook Friedrich Lurz, *Die Feier des Abendmahls nach der Kurpfälzischen Kirchenordnung von 1563. Ein Beitrag zu einer ökumenischer Liturgiewissenschaft* (Stuttgart: Kohlhammer, 1998), 380-387.

24) Petrus Barth en Guilelmus Niesel (uitg.), *Joannis Calvini Opera Selecta II* (München: Kaiser, 1952), 49. Vgl. voor het ‘pour vous’ 1 Kor. 11: 24. N.B. De diaken spreekt het bekerwoord uit.

25) Van den Herik en De Jong, “Tot een volkomen verzoening”, 149.

26) We laten de variant van Godfried van Wingen (1566) op Microns bewoordingen achterwege, omdat de variatie gering is en van geen belang voor ons onderzoek.

- Uiteenzetting over de betekenis van het avondmaal
- Gebed, uitlopend op Onze Vader en *Apostolicum*
- *Sursum Corda*
- Uitdelingswoorden
- Dankgebed, beginnend met Ps. 103: 1-13, uitlopend op het Onze Vader

Dathenus' eerste druk geeft de uitdelingswoorden als volgt weer:

In't breken ende wtdelen des Broots, sal de Dienaer spreken: Dat Broot dat vvy breken, is die Ghemeynschap des Lichaemes Christi.²⁷

Ende so hy den Drinckbeker gheeft: De Drinckbeker der dancksegginge, daermede vvy danckseggen, is die Ghemeynschap des Bloedts Christi.^{28 29}

De reden om 1 Korintiërs 10:16 als uitdelingswoord op te nemen is niet geheel duidelijk. De liturgie van de Palts kan in dit opzicht afhankelijk zijn van die van Londen, al dan niet via Pollanus.³⁰ Daarnaast zal een rol hebben gespeeld dat de Palts in de voorafgaande jaren het middelpunt was geworden van de luthers-gereformeerde avondmaalscontroversie.³¹ Op advies van Philipp Melanchthon (1497-1560) werd ervoor gekozen om de woorden van Paulus te gebruiken.³² Dathenus nam de formulering van de uitdelingswoorden van de Palts over, zoals hij vrijwel het gehele avondmaalsformulier ongewijzigd overnam³³. Net als in Londen kreeg ook in de Palts het breken van het brood een zekere nadruk. Dit vloeide niet alleen voort uit het gebruikte Bijbelcitaat. Het breken van het avondmaalsbrood maakt zichtbaar dat de gelovige ervan verzekerd mag zijn dat het lichaam van Jezus ook voor hem aan het kruis gebroken is, zoals ook de kort tevoren verschenen Heidelbergse Catechismus verwoordt.³⁴ Uit-

27) In margine: '1.Cor.10,17.'

28) In margine: '1.Cor.10,16.'

29) *De psalmen Davids, ende ander lofsanghen, uut den Fransoyschen Dichte In Nederlandschen overghesett, Doer Petrum Dathenum. Metgaeders den Christelicken Catechismo, Ceremonien ende Ghebeden* (Heydelbergh: [Michiel Chiraet/Schirat], 1566), 126v. Vgl. voor het Duitse origineel Lurz, *Die Feier*, 387-391.

30) Lurz, *Die Feier*, 386; met het oog op Pollanus 1551 ev; Lurz laat in nt 2568 bovendien zien dat het gebruik van deze woorden van Paulus in de avondmaalsliturgie verder teruggaat.

31) Vgl. Charles D. Gunnoe, "De Heidelbergse Catechismus in de theologische context van de Palts," in: A. Huijgen, J. V. Fesko en A. Siller (ed.), *Handboek Heidelbergse Catechismus* (Utrecht: Kok, 2013), 61-72, m.n. 61-63.

32) Voor Melanchthon: Lurz, *Die Feier*, 387-388; voor Pollanus (1551 ev): 386 (waar Lurz in 2568 bovendien laat zien dat het gebruik van Paulus' woorden in de avondmaalsliturgie verder teruggaat).

33) De overeenkomst die de migranten in 1562 met Friedrich III sloten, verplichtte hen hiertoe (zie Friedrich Johann Hildenbrand, *Quellen zur Geschichte der Stadt Frankenthal. Mit Einleitungen* (Frankenthal: Louis Göhring, 1894), 3-12, m.n. 5).

34) Antwoord 75: 'dat sijn Lichaem so sekerlick voor my aen't Kruys geoffert ende gebroken (...), als ick met oogen sie, dat dat Broot des Heeren my gebroken (...) werdt.' In de marge worden als dicta probantia vermeld: 1 Kor. 10:16-17 en 1 Kor. 11:23-25 (*De psalmen Davids* (1566), 'Catechismus', 36v).

eindelijk zal de keuze voor het breken van het brood in beide plaatsen terug te voeren zijn op de invloed van Zwingli.³⁵

Dathenus' uitgave vond al snel brede verspreiding in de Nederlanden. Daar waren, zo mag worden aangenomen, ook Microns teksten in omloop.³⁶ Synoden kregen vragen voorgelegd over de te kiezen bewoordingen bij de uitdeling van brood en wijn. Het ging hierbij in eerste instantie om de vraag welk Bijbelgedeelte gebruikt moest worden, nog niet over de korte (Dathenus) of de lange (Micron/A Lasco) versie van de uitdelingswoorden. De eerste synode die als nationaal beschouwd wordt, die te Emden (1571), hield het er nog op dat bij het uitdelen de woorden van Paulus of die van Jezus gebruikt mochten worden, zolang dit "niet tot een schijn ofte waen van *Consecratie* ghetrocken en werde."³⁷ Bij Paulus moet gedacht worden aan 1 Korintiërs 10, zoals Dathenus die bij de uitdelingswoorden citeert, bij Jezus aan Matteüs 26.³⁸ Over de Londense formules zweeg deze synode. Dat veranderde echter al snel, mogelijk omdat de tradities van de Palts en Londen inzake de uitdeling in de praktijk met elkaar botsten. Het zwaartepunt in de liturgische ontwikkelingen verschoof namelijk van de situatie in de Nederlandse migrantengemeenten naar die in de Nederlanden zelf, waar de gereformeerden vanaf 1572 een snelle opmars maakten en beide praktijken bekend zullen zijn geweest. In de acta van de synode van Dordrecht (1574) is het volgende opgetekend:

Is besloten datmen in de wtreyckinghe des Broodts des Nachmaels ghebruijken sal de woorden Pauli 1 Cor. 10, Het broot dat wij breecken, etc. met den aenhangh, Neemt, eet, ghedenckt ende ghelooft dat het lichaem Iesu Christi ghebroocken is tot een volcomen versoeninghe aller onser sonden. Ende in de wtreyckinghe des beeckers, De drinckbeecker der dancksegghinghe etc. Neemt, drinkt alle daer wt, ghedenckt ende gheloovet dat het dierbaer bloet Iesu Christi vergoten is tot versoeninghe al onser sonden.³⁹

Uit het feit dat er anders dan enkele jaren eerder niet gekozen werd voor de letterlijke bewoordingen

35) Vgl. Erik A. de Boer, "Liturgical reform in the "Breaking of the bread" in the Lord's Supper in the Palatinate and its resonance in the Heidelberg Catechism", *Acta Theologica* 20 (2017): 194-210, doi: [10.4314/actat.v20i1.135](https://doi.org/10.4314/actat.v20i1.135).

36) Vgl. Anthonius Thysius, *Leere ende Order der Nederlansche, soo Duytsche als Walsche, Ghereformeerder kercken (...)* (Amsterdam: Pieter Pietersz., 1615), katern (**). Vgl. W. Heijting, *De catechismi en confessies in de Nederlandse reformatie tot 1585* (Nieuwkoop: De Graaf, 1989), die zes Nederlandstalige drukken noteert (vgl. Dankbaar, 4-6): B 7.2: 1554 (Emden); B 7.6: 1560 (Emden?); B 7.8: 1563 (Emden); B 7.9: 1563; B 7.15: 1582 (Antwerpen); B 7.16: 1582 (Delft).

37) Frederik Lodewijk Rutgers (ed.), *Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw* (= Werken der Marnix-Vereeniging 1-4) ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1889), 66 (curs. brontekst).

38) Resp. 1 Kor. 10: 16v en Matt. 26: 26 en 27v. De woorden uit Matteüs komen in de leerstellige uiteenzetting van het formulier ook voor; zij staan daar in het kader van de verzekering van het heil die het avondmaal biedt.

39) Rutgers, *Acta*, 147.

uit het evangelie maar voor de woorden van Paulus, zou kunnen worden afgeleid dat elke zweem van consecratie vermeden moest worden.⁴⁰ Volgende synoden besloten soortgelijk, maar beperkten zich tot de eerste woorden van de in Londen gepraktiseerde ‘aenhangh’, in latere literatuur in lijn hiermee ook wel aangeduid als ‘het Londense aanhangsel’.⁴¹ De noodzaak van het breken van het brood in de dienst zelf, zou de synode van Middelburg (1581) bevestigen.⁴²

2.3 De bijdrage van Gaspar van der Heyden

De eerste gedrukte uitgave van het aan de Paltser kerkorde ontleende formulier waarin de in Londen ontstane ‘aenhangh’ is opgenomen, is voor zover bekend de bewerking van Gaspar van der Heyden die in 1580 verscheen.⁴³ Van der Heyden was als predikant begonnen in Antwerpen en na een periode in de Palts – vrijwel gelijktijdig met Dathenus – en in Middelburg in 1579 weer teruggekeerd in Antwerpen. Van der Heyden was praeses van de Dordtse synode van 1574 en assessor van die van 1578. Er lag een synodaal besluit om de uitdelingswoorden uit te breiden. Het is echter onwaarschijnlijk dat er daadwerkelijk synodale besluitvorming is die Van der Heydens complete bewerking ondersteunt. Die betreft namelijk ook andere formulieren en gebeden waar geen basis voor te vinden is. Toch verdedigde Van der Heyden zich wel in deze zin.⁴⁴

De Londense bewoordingen keren terug in een aantal uitgaven die Van der Heydens bewerking aanhouden, met name in van elkaar afhankelijke, grotendeels Zeeuwse edities: 1591 (Middelburg, Richard Schilders), 1611 (idem), 1617 (Middelburg, Adriaen de Vivere), 1621 (Amsterdam, Hendrick Laurensz; vrijwel identiek met Schilders 1611).⁴⁵ De toevoeging heeft voor zover bekend verder in de zestiende

40) Vgl. Johannes Ens, *Kort historisch berigt van de publieke Schriften (...)*, (Kampen: Van Velzen, 1861), 180-182 (onder verwijzing naar onder meer de kerkhistoricus Jacobus Trigland (1583-1654)).

41) Dordrecht 1578: Neemt, eet, ghedenckt, ende ghelooft etc. (Rutgers, *Acta*, 251); Middelburg 1581: Neempt, eet, ghedenckt, etc. (Rutgers, *Acta*, 409). Voor ‘het Londense aanhangsel’ zie bijvoorbeeld Arie Frederik Nelis Lekkerkerker, *Kanttekeningen bij het hervormde Dienstboek III. De orden voor de viering van het heilig Avondmaal* (’s-Gravenhage, 1956), 147v, 205 (vgl. ‘toevoegsel’ bij Hendrikus Hermanus Barger, *Ons Kerkboek* (Groningen, 1900), XI, 223v).

42) Rutgers, *Acta*, 451.

43) *Catechismus ofte onderwijninghe inde christlijcke religie* (Antwerpen: N. Soolmans, 1580), 72.

44) Vgl. Freek de Jong en Klaas-Willem de Jong, “Van forme naar formulier. Het ontstaan en de ontwikkeling van het klassieke gereformeerde doopformulier in de Nederlandse Reformatie,” *Jaarboek voor Liturgieonderzoek* 14 (1998): 7-59, met name 14v, 25-27.

45) *Catechismus, oft Onderwijninghe inde Christelijcke Religie, welcke inden ghereformeerden Evangelischen kercken ende Scholen der Nederlanden gheleert ende gheoefent wert. Mitsgaders de Christelijcke Ceremonien ende Gebeden* (Middelburg: Richard Schilders, 1591) [paginanummering ontbreekt]; *Catechismus ofte Onderwijninghe inde Christelicke leere, also die in de Kercken ende Scholen der keurvorstelicken Paltz, ende der Nederlanden gheleert wort* (Middelburg: Richard Schilders, 1611) [paginanummering ontbreekt]; *De CL. Psalmen Davids, uyt den Fransoyschen, in Nederlandtschen dichte overgheset, door Petrum Dathenum. Midtsgaders den Christelicken Catechismo, ende de Beketenisse des gheloofs der Nederlandtscher Kercken, etc.*

en zeventiende eeuw in de drukken van de Liturgie geen navolging gevonden. Aan het einde van de negentiende eeuw dook zij echter weer op, omdat toen weer op de editie uit 1611 wordt teruggegrepen.⁴⁶ Op basis van een vermelding van Gisbertus Voetius (1589-1676) mag echter worden vermoed dat het aanhangsel in ieder geval in zijn tijd nog algemeen in gebruik was, ondanks het feit dat het slechts in een beperkt aantal drukken opgenomen was.⁴⁷

Voor wat betreft de uitdelingswoorden hanteert Van der Heyden in 1580 de volgende tekst (voor het overzicht direct geplaatst naast die van Micron – zonder de rubrieken):

1554 – Micron

Het broot dat wy breken, is de ghemeinschap des lichaems Christi. ‘Nemet, etet, ghedencket, ende gheloovet, dat het lichaem ons Heeren Jesu Christi inder doot, aen de galghe des cruyces ghelevert is, tot de vergiffenisse aller onser sonden.’

‘De Cop der dancksegghinghe, met den welcken wy dancken, is een ghemeinschap des bloets Christi. Nemet, drincket hier wt alle, ghedincket ende gheloovet, dat het bloet ons Heeren Jesu Christi wtghestort is aen de galghe des cruyces tot een verghiffenisse aller onser sonden.’

1580 – Van der Heyden

Int breken en de uytdeylen des Broodts spreeckt de Dienaer:

Dat Broot dat wy breken, is de ghemeyschap des Lichaems Christ.¹ Nemet, etet, ghedencket ende gheloovet, dat het Lichaem onses Heeren Jesu Christi ghebroken is tot een volcomen versoeninghe aller onser sonden.

Ende soo hy den Drinckbeker gheeft.

De Drinckbeker der Dancksegginge, met welcken wy danckseggen, is de ghemeyschap des Bloets Christi.² Nemet, drincket alle daer uyt, ghedencket ende gheloovet, dat het dierbaer bloedt onses Heeren Jesu Christi vergoten is tot een volmaeckte versoeninghe aller onser sonden.³

1) In margine: ‘1 Cor. 10.17’.

2) In margine: ‘1 Cor. 10.16’.

3) *Catechismus* (1580), 72.

(Middelburg: Adriaen vande Vivere, 1617), 50; *De CL Psalmen Davids, uyt den Fransoyschen, in Nederlandtschen dichte overgheset. Door Petrum Dathenum. Midtsgaders den Christelicken Catechismo, ende de Bekentenisse des geloofs der Nederlantsche Kerken, etc.* (Amsterdam: Hendrick Laurensz, 1621), 50. Vgl. ook *Biblia: dat is, De gantsche heylighe Schrift, grondelick ende trouwelick verduytschet. Met verclaringhe (...)* (Leiden: Jan Paedts en Jan Bouwenszoon, 1599).

46) Hierop is in belangrijke mate van invloed geweest de door F.L. Rutgers bewerkte uitgave van de Liturgie in *De berijmde Psalmen. Met eenige Gezangen, in gebruik bij de Gereformeerde Kerken in Nederland (...)* (Middelharnis: Flakkeesche Boekdrukkerij, 1897) vgl. daar: 91, noot 1). Ook eerder in de 19e eeuw zijn overigens al uitgaven verschenen mét het aanhangsel (zie Lekkerkerker, *Kanttekeningen* I, 148).

47) Gisbertus Voetius, *Politicae Ecclesiastica*, 4 vols. (Amsterdam: Joannis à Waesberge, 1663-1676), IV, 920v.

Als we Van der Heydens versie met die van Micron en die van de Palts vergelijken, valt het volgende op. Zowel bij brood- als bekerwoord, zijn de inleidende zin en de eerste volzin vrijwel gelijk aan die van de Palts. In de tweede, aan Londen ontleende volzin treden bij brood- en bekerwoord wijzigingen op, die voor het grootste deel ook al in het besluit van de synode van Dordrecht (1574) terug te vinden zijn. Bij het brood staat niet meer dat het lichaam van Christus “inder doot, aen de galghe des cruyces ghelevert is”, maar kortweg, net als in 1574, dat het “ghebroken is”. Het eerste deel van de zin is daarmee een letterlijk citaat geworden van 1 Korintiërs 11: 24. Dat versterkt de identificatie van het breken van het lichaam van Jezus met het breken van het brood en is in lijn met de nadruk die zowel in Londen als in de Palts gelegd werd op de handeling van het brood breken. Verder wordt het Londense “de verghiffenisse” vervangen door “een volcomen versoeninghe” (van al onze zonden). Bij de beker is het bloed van Christus gekwalificeerd als “dierbaer”. De zinsnede “wtghestort is aen de galghe des cruyces” is, parallel aan het broodwoord, net als in 1574, vervangen door kortweg “vergoten is”, een uitdrukking die ook in het onderliggende vers Matt. 26: 28 van de DeuxAes-Bijbel (1562) gebezigd wordt.⁴⁸ Afwijkend van die tekst staat er echter nu in plaats van “een verghiffenisse” “een volmaeckte versoeninghe” (van al onze zonden). Het enige dat Van der Heyden nog heeft aangepast ten opzichte van de synode van 1574 is de invoeging van “volmaeckte” in de laatste zin van het bekerwoord. Het is een variant op het al bestaande “volcomen” bij het broodwoord.

Het bekerwoord zoals dat bij Micron gevonden wordt, ligt zoals aangegeven in het verlengde van Calvijns bewerking van Matteüs 26: 27-28 en bepaalt de structuur van beide uitdelingsformules. Door de verkorting die Van der Heyden toepast, komt het bekerwoord dichterbij de Bijbelse tekst te staan. De tegelijkertijd aangebrachte wijzigingen hebben echter tegelijk tot gevolg dat de afstand tot het Bijbelse origineel groter wordt. Dat gebeurt door de invoegde bijvoeglijke naamwoorden “volcomen”, “dierbaer” en “volmaeckte”, alsmede door het vervangen van “verghiffenisse” door “versoeninghe”. De intentie zal zijn nadrukkelijker dan in de tekst van Londen aan te geven dat Jezus het verlossend werk heeft volbracht. De uitdelingswoorden worden zo in overeenstemming gebracht met de leerstellige uiteenzetting in het Paltser formulier en de Nederlandse vertaling daarvan uit 1566.

3 Vergelijking van de remonstrantse met de gereformeerde uitdelingswoorden

Aan de hand van de historische schetsen vergelijken wij nu de remonstrantse uitdelingswoorden met die van de gereformeerde traditie.

In de eerste plaats kunnen we vaststellen dat zowel remonstranten als gereformeerden de formule kennen die is ontleend aan 1 Korintiërs 10: 16v.

Het tweede punt dat in de vergelijking opvalt is het voorkomen en het gebruiksvorschrift van de

---

48) In een net iets afwijkende versindeling, bij Matt. 26: 28. De Biestkensbijbel (1560) heeft in Matt. 26: 27 ‘wtghestort’.

‘aenhangh’. De gereformeerden kennen het aanhangsel slechts in een beperkt aantal edities, waarvan de laatste in 1621, dus bijna twintig jaar voor de remonstrantse uitgave, verschenen was. Bij de remonstranten behoort het aanhangsel tot de standaard, weliswaar in een aangepaste formulering. Waar de ‘aenhangh’ in Londen, bij Van der Heyden en in de edities die haar bevatten is voorgeschreven, is ze in het remonstrantie formulier slechts een optie: de predikant ‘kan’ ze gebruiken. Anders dan bij het broodwoord, is dat bij het bekerwoord niet vermeld. Het zal daarvoor echter niet anders zijn. Niettemin laten de remonstranten in de ‘aenhangh’ zien aan te willen sluiten bij wat beschouwd werd als de moederkerk – die van de migranten in Londen – en de eerste Nederlandse synoden.⁴⁹ Dit kan gezien worden als een correctie op de gereformeerde drukken waarin de besluiten van deze synoden aangaande de uitdelingswoorden meestal niet verwerkt zijn.

In de derde plaats richten we ons vooral op de directe en indirecte verwijzingen naar de Bijbel. Verdere vergelijking van de ‘aenhangh’ laat zien dat wat dat betreft de remonstrantse versie al in de eerste regel afwijkt van de gereformeerde tekst, althans voor zover de ‘aenhangh’ in de gereformeerde edities is opgenomen. Zowel bij brood als beker volgt in de remonstrantse versie na een of enkele woorden (‘Neemt, eet, dat is’, resp. ‘Neemt,’) tussen haakjes ‘seyde de Heere Iesus’. De gereformeerde varianten bevatten dit niet, al is een vergelijkbare verwijzing in de inleiding op het ‘Onze Vader’ niet onbekend.⁵⁰ De remonstrantse nadruk op Jezus als de eigenlijke spreker kan twee redenen hebben die elkaar niet hoeven uit te sluiten. In de eerste plaats kan dit gedaan zijn om duidelijk te maken dat de predikant het niet zelf en op eigen gezag zegt. Dat is zeker bij het brood van belang, omdat daar anders de indruk zou kunnen ontstaan dat de predikant het over zijn eigen lichaam heeft. In de in het standaardwerk *Coena Domini* gepresenteerde protestantse avondmaalsliturgieën komt een vergelijkbare invoeging bij de uitdelingswoorden niet voor.⁵¹ Dat laat zich goed verklaren uit het feit dat de in die liturgieën gekozen bewoordingen een identificatie als de hier genoemde uitsluiten.⁵² In de tweede plaats kan de invoeging bedoeld zijn om te benadrukken dat het om Schriftcitataten gaat. Bij brood en beker citeren de remonstranten vrijwel letterlijk de kernwoorden uit Matteüs 26: 26v (vgl. 1 Korintiërs 11: 24v), de Bijbelteksten die, zoals getoond via de bewerking van Calvijn, de basis heeft gevormd voor de Londense ‘aenhangh’: “Neemt, eet, dat is (...) mijn Lichaem dat voor u gebroken wordt’ en ‘Neemt, (...) drinckt alle daer uyt. Want dit is mijn bloedt des Nieuwen Testaments,

49) Juist in de controverse die leidde tot de synode van Dordrecht 1618-19 was de aandacht voor de zestiende-eeuwse synoden opgekomen (Jesse Spohnholz, *The convent of Wesel. The Event that Never was and the Invention of Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 124-126).

50) Jezus leert, zo wordt aangegeven, het gebed bidden. Zie bijvoorbeeld in *De psalmen Davids* (1566) het gebed op zondag voor de predicatie, het morgen- en het avondgebed. Van der Heyden past dit ook toe op het ‘Onze Vader’ in het avondmaalsgebed (*Catechismus* (1580), 72).

51) Pahl, *Coena Domini* I, passim.

52) In sommige liturgieën volgt de communie direct op de instellingswoorden, zonder aparte uitdelingswoorden (bijvoorbeeld: Pahl, *Coena Domini* I, 195v (Zürich, 1525), 240 (Frankfurt, 1530)).

dat voor velen vergoten wordt tot vergevinge der sonden.”⁵³ De opsteller van het remonstrantse formulier, Episcopius, heeft voor Bijbelcitataten overigens niet integraal bestaande vertalingen als die van Biestkens (1560), de Deux Aes (1562) of de Staten (1637) ingevoegd.⁵⁴ Hij biedt eigen versies. In de ‘aenhangh’ maken de remonstranten een wezenlijk andere keuze dan de gereformeerde traditie, daar de remonstranten voornamelijk gebruikmaken van Bijbelcitataten, terwijl de ‘aenhangh’ in de gereformeerde traditie eigen, door de confessie ingekleurde bewoordingen kent.⁵⁵

Hoewel bij de remonstranten in de ‘aenhangh’ van het broodwoord dus anders dan in de gereformeerde formuleringen sprake is van een bijna letterlijk overgenomen Schriftcitaat, is er in beide gevallen sprake van dat het lichaam van Jezus dat ‘gebroken’ wordt. Dit wordt echter verschillend opgevat. In de gelijktijdig mee uitgegeven remonstrantse catechismus wordt weliswaar expliciet gesproken over “het H. Broodt opentlijk in de Vergaderinghe ghebroken”, precies zoals de synode van Middelburg (1581) dat bepaald had, maar het krijgt geen bijzondere betekenis.⁵⁶ In de Heidelbergse Catechismus is dit, zoals we lieten zien, wel het geval. Het daarop volgende “aen de stamme des Cruyces” is niet in de Bijbel te traceren. Het slot, “Eet dit tot mijn ghedachtenisse”, zal eveneens gebaseerd zijn op 1 Korintiërs 11: 24, waarbij echter met ‘eet’ concreet invulling wordt gegeven aan het ‘doe’ in de tekst van Paulus.

Net als bij het broodwoord is, zoals eerder in deze paragraaf aangegeven, de eerste zin van het bekerwoord in de ‘aenhangh’ een licht bewerkt Schriftcitaat. De erop volgende opdracht “Drinckt hier uyt tot sijner ghedachtenisse” is parallel aan het broodwoord afkomstig uit 1 Korintiërs 11: 25, waarbij net als bij het broodwoord het ‘doe’ een concrete invulling krijgt in ‘drinkt’.⁵⁷ Het hierop volgende slot van het bekerwoord – “So dickmaels als ghy van desen broode etet, ende uyt desen Drinkt beker drincket, soo vercondight den doot des Heeren tot dat hy comt” – is ontleend aan 1 Korintiërs 11: 26.⁵⁸

In het kader van de nauwe aansluiting op de Bijbel moet ook het volgende genoemd worden. Tot en met 1621 kennen verreweg de meeste uitgaven van het gereformeerde avondmaalsformulier

53) Het ‘neemt’ zal naar analogie van het broodwoord zijn ingevoegd.

54) Episcopius achtte kennis van de grondtalen essentieel, in principe voor elke christen. Erasmus’ uitgave van het Griekse Nieuwe Testament vormde voor hem in veel gevallen het uitgangspunt (*Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme* 2 (Kampen: Kok, 1983), 193v).

55) Vgl. ook het wegvallen van de opdracht om bij het eten en drinken te geloven in de remonstrantse variant (zie hierboven in de hoofdtekst, in de weergave van Van der Heyden het ‘gheloovet’).

56) *Onderwysinghe in de Christelijcke Religie*, 50 (antwoord 118).

57) Bij ‘sijner’ lijkt sprake te zijn van een slordigheidsfout.

58) Al bij Van der Heyden verschoof in de referenties aan de Bijbel het accent in de richting van 1 Korintiërs. Dat wordt in de remonstrantse uitdelingswoorden nog sterker. In de remonstrantse catechismus is een vergelijkbare verschuiving te zien: waar in de Heidelbergse Catechismus in de marge bij de avondmaalsvragen Matt. 26 wordt genoemd (*De psalmen Davids* (1566), 36, 38, 40,42), is dat in de overigens ten aanzien van het avondmaal veel beknoptere remonstrantse catechismus in het geheel niet het geval (*Onderwysinghe in de Christelijcke Religie*, 50-52).

marginalia, tekstverwijzingen in de marge naar bijbehorende Bijbelgedeelten. Na die tijd nam dit gebruik, voor zover bekend, in de eerste helft van zeventiende eeuw langzaam af. De remonstranten volgden de oude traditie en voegden verwijzingen toe, maar alleen in de beide doopformulieren en in het lange avondmaalsformulier tot aan het avondmaalsgebed; bij de uitdelingswoorden ontbreken ze dus. De frequentie waarmee ze in het lange avondmaalsformulier voorkomen, ligt beduidend lager dan in de gereformeerde pendant.⁵⁹ Het is niet duidelijk waarom driekwart van de uitgave – een deel van de avondmaalsformulieren en de gebeden – niet voorzien is van marginalia. Bekend is dat Episcopus voor de formulieren tekende en Wtenbogaert voor de gebeden. Wtenbogaert deed dat slechts na zware druk van Episcopus, die door tijdgebrek zelf geen kans zag ook dit onderdeel op zich te nemen.⁶⁰ Waarschijnlijk is hij met het aanbrengen van de marginalia door gebrek aan tijd eenvoudigweg niet verder gekomen.⁶¹

Wat beoogden de remonstranten met hun verwerking van de Bijbel in de uitdelingswoorden? Zij onderstreepten door dit bijna letterlijk citeren van de Bijbel de evidentie van de eigen praktijk, aanhakend bij teksten die ook uit de gereformeerde traditie bekend zijn. Van het begin af aan hebben de remonstranten zich op het standpunt gesteld dat belijdenisgeschriften niet de plaats van de Bijbel mogen innemen en onder het gezag en de kritiek van die Bijbel zijn gesteld.⁶² Ook Episcopus hield vast aan deze lijn.⁶³ Hij koos ervoor bij de uitdeling hoofdzakelijk Schriftwoorden te laten klinken. Tegelijk liet hij de leerstellige en in dat opzicht ook nog eens aangescherpte formuleringen uit de gereformeerde traditie verdwijnen. In het aannemen van de liturgische formulieren sloegen zij op deze wijze twee vliegen in één klap. Aan gereformeerde zijde konden de gevolgen van deze actie niet onopgemerkt blijven. Voetius plaatst in een commentaar uit 1641 bij het geheel van het formulier onder meer

59) Het gereformeerde avondmaalsformulier heeft in de versie van Dathenus (*De Psalmen Davids* (1566)) 175 marginalia op een formuliertekst van grofweg 2500 woorden (ofwel 1 op 14,3 woorden). Het remonstrantse avondmaalsformulier telt 5800 woorden, maar er komen 147 marginalia bij slechts de eerste 3700 woorden. (ofwel 1 op 25,2 woorden).

60) Hendrik Cornelis Rogge, *Brieven en onuitgegeven stukken van Johannes Wtenbogaert* III-4 (Utrecht: Kemink, 1875), 266v (brief MXCIX d.d. 21 april 1639, in samenvatting, van Petrus Cupus); 267-271, m.n. 270v (brief MC d.d. 27 april 1639, van Wtenbogaert); 271 (brief MCI in samenvatting, van Episcopus).

61) De opstellers waren zich bewust van het manco. Zij hadden het voornemen een uitgave in het quarto te verzorgen, met bewijsplaatsen uit de Schrift (zie daarvoor: HUA, ARB, inv.nr. 48: notulen Societeitsvergadering, 29 augustus 1640). Deze uitgave hebben wij evenwel niet kunnen traceren.

62) Marius van Leeuwen, 'De erfenis van Arminius', in: Koen Holtzapffel en Marius van Leeuwen, *De Remonstrantie 400 jaar. Ontstaan, historie, actualiteit* (Zoetermeer: Meinema, 2010). 23-34, m.n. 28, 31. Vgl. in dezelfde bundel ook Eric Cossee, 'De Remonstrantie tussen Verlichting en modernisme', 79-91, m.n. 84, over de verwerking in later tijd van dit punt.

63) Meer over de achtergrond en ontwikkeling van Episcopus' visie onder invloed van de Socinianen: Kstutis Daugirdas, "The Biblical Hermeneutics of Socinians and Remonstrants in the Seventeenth Century." in: Th. Marius van Leeuwen, Keith D. Stanglin en Marijke Tolsma, Arminius (ed.), *Arminianism, and Europe. Jacobus Arminius (1559/60-1609)* (Leiden-Boston: Brill, 2009), 89-113. Vgl. ook Haentjes, *Simon Episcopus*, 124v.

deze twee samenhangende kritische kanttekeningen. Volgens hem komt “de voldoeninghe ende verdiensten Christi voor ende in plaetse van ons te wege gebracht” niet tot uitdrukking. Ofwel: het hart van de gereformeerde overtuiging ontbreekt. Wat in zijn optiek dan overblijft is “de ghedachtenisse des doodts Christi, ende een ghetuyghenisse van onse eerlicheyt ende broederlycke gemeynschap inde Religie.”⁶⁴ Dat is naar zijn overtuiging op grond van de Bijbel onvoldoende.

Tot slot is er in de vergelijking de uitdrukking “dat voor u gebroken wordt aen de stamme des Cruyces” in het broodwoord. Waarom heeft Episcopus hiervoor gekozen, waar het duidelijk verder verwijderd is van Schriftcitaten dan de rest van de bewoordingen? Enerzijds is dit een duidelijke verwijzing naar de Londense formulering, al is het door de beperking tot alleen het broodwoord wat halfslachtig. Iets dergelijks gebeurt ook bij de terugkeer naar de term vergeving/vergiftenis in het bekerwoord, al kan dit ook door de geciteerde Bijbeltekst zijn ingegeven. Die betreft immers niet alleen een keuze voor de Bijbelse terminologie in de uitdelingswoorden, maar tevens een keuze voor Londen. Anderzijds heeft Episcopus het ‘gheleuert’ van Micron en A Lasco in Londen vervangen door het ‘ghebroocken’ van de synode van 1574, hetgeen past bij de broodbrekingshandeling die gaandeweg steviger in de gereformeerde traditie verankerd geraakt was en, zoals hiervoor gereleveerd, door de synode van Middelburg (1581) was voorgeschreven.

De wijziging van ‘galghe’ in ‘stamme’ (‘des Cruyces’) is van geringe betekenis, aangezien de woordbetekenis vrijwel gelijk is.⁶⁵ Het verschil kan verklaard worden uit het feit dat mogelijk gebruik is gemaakt van A Lasco’s beschrijving van de Londense praktijk in het Latijnse *Forma ac ratio*.⁶⁶ Bekend is dat Episcopus’ mede-uitgever Wtenbogaert zich in het kader van zijn kerkgeschiedenis heeft verdiept in A Lasco’s werk, ook van de daarin opgenomen liturgische teksten.⁶⁷ Het gaat dan in feite om een verschil in de vertaling van A Lasco’s Latijnse tekst. Een andere verklaring is dat Episcopus niet of niet alleen A Lasco ten voorbeeld heeft genomen, maar ook een Duitse versie van de uitdelingswoorden. Dat kan dan de Duitse vertaling van Microns *Ordinancien* uit 1565 zijn of een vergelijkbare tekst uit Oost-Friesland.⁶⁸ Dat laatste is echter onwaarschijnlijk, omdat deze teksten voor het overige nauwelijks of geen elementen bevatten die Episcopus in zijn formulering overneemt.

De vraag waarom Episcopus de zinsnede “dat voor u gebroken wordt aen de stamme des Cruyces” heeft opgenomen, laat zich niet sluitend beantwoorden. Feit is dat hij in de bewoordingen zowel deels aansluit bij de Londense praktijk als deels bij de eerste nationale Nederlandse synoden. Hij staat

64) Beide citaten: Gisbertus Voetius, *Catechisatie*, deel ‘Hier volgen de Formulieren’, 96.

65) Vgl. WNT (<http://wnt.inl.nl>), s.v. galg en kruis.

66) Vgl. ‘in crucis patibulo’ (Kuyper, *Joannis a Lasco*, 163 en 164). Patibulum heeft de betekenis van (dwars) hout.

67) Johannes Wtenbogaert, *Kerckelicke Historie, Vervatende verscheyden Gedenckwaerdige saken, in de Christenheyt voor-gevallen (...) III* (Rotterdam: Bastiaen Wagens, 1647), f. 1v.

68) Vgl. Jan R. Weerda, ‘Entstehung und Entwicklung der Gottesdienstordnungen der reformierten Gemeinde zu Emden’, in: Jan R. Weerda, *Nach Gottes Wort reformierte Kirche. Beiträge zu ihrer Geschichte und ihrem Recht* (München: Kaiser, 1964), 11-49, m.n. 45v.

met zijn keuze voor de uitdelingswoorden in de traditie van de kerk van de gereformeerde Reformatie in de Nederlanden.

4 Conclusies

Hoewel de remonstranten van het begin af aan hebben beseft dat hun opvattingen ook een weerslag moesten hebben op de liturgische praktijk, heeft de uitwerking hiervan mede door de actieve vervolging gedurende met name het eerste decennium van hun bestaan geruime tijd op zich laten wachten. De wens om de remonstrantse opvattingen duidelijk en Bijbels onderbouwd voor het voetlicht te brengen, heeft een versterking van het catechetisch element in de avondmaalsvieringen ten gevolge gehad. Hoewel het de intentie was om door aanvullingen de remonstrantse opvattingen beter voor het voetlicht te krijgen, zijn in feite nieuwe formulieren en gebeden ontstaan.

De uitdelingswoorden in het avondmaalsformulier vertonen in opbouw en bewoordingen sterke overeenkomsten met het formulier uit de gereformeerde traditie, maar er zijn ook enkele niet onbelangrijke verschillen. Enerzijds grijpen de remonstranten conform oude gereformeerde bronnen terug op de woorden van Paulus uit 1 Korintiërs 10, aangevuld met een aanvulling. Deze aanvulling vertoont sterke verwantschap met de oudste, Nederlandstalige versie, die van Micron (1554). Dat betekent ook dat de gereformeerde wijziging om in plaats van vergeving te spreken van verzoening, wordt teruggedraaid. Hiermee verdwijnt een duidelijk gereformeerd confessioneel element. De remonstranten handhaven echter de gereformeerde versterking van het bij Micron al bestaande accent op het breken van het brood. Anderzijds schrappen ze de niet direct in dit verband aan de Schrift ontleende en bij Micron al voorkomende opdracht om te geloven. Tegelijk blijft de referentie aan Micron duidelijk in het gebruik van de woorden ‘aen de stamme des Cruyces’, woorden die op geen enkele wijze meer in de latere gereformeerde uitdelingswoorden voorkomen. Dit laat onverlet dat de remonstranten het Bijbelse gehalte van hun uitdelingsformules door het tussen haakjes invoegen van ‘seyde Jesus’ onderstrepen, waar zij dat in het formulier ook door het opnemen van Bijbelverwijzingen in marginalia doen. Toch ontkomen ook zij in hun formuleringen niet aan interpretaties. Het ‘doe dit tot mijn gedachtenis’ wordt ‘eet/drink tot mijn gedachtenis’.

Het is niet duidelijk in hoeverre de redactie van de uitdelingswoorden het gevolg is van een bewuste keuze. Zeker is dat de remonstranten in deze jaren in de controverse met hun gereformeerde tegenstanders op scherp stonden en alleen al met deze versie van de uitdelingswoorden een statement maakten.⁶⁹ Zij lieten zien zich in de bediening van het avondmaal te willen bewegen in de lijn van de Bijbel, meer in het bijzonder in de lijn van een, weliswaar gezuiverde, Nederlandse gereformeerde traditie.

69) Vgl. Gerrit Voogt, ‘Remonstrant-Counter-Remonstrant Debates: Crafting a Principled Defense of Toleration after the Synod of Dordrecht (1619-1650)’, in: *Church History and Religious Culture* 89 (2009), 489-524.

Zij ont deden zich in de uitdelingswoorden van een typisch gereformeerd confessioneel element: het lijden en sterven van Jezus als voldoening voor de zonden.

Klaas-Willem de Jong served four reformed congregations as a minister, is currently Assistant Professor of Church Polity at the Protestant Theological University in the Netherlands and leader of the project ‘The Dynamics of the Classical Reformed Liturgy in the Netherlands: Its Texts and their History’.

E-mail k.w.de.jong@pthu.nl

<https://orcid.org/0000-0003-2207-3625>

Sam Zwemer, MA is a PhD student at the Protestant Theological University (PThU, Amsterdam) working on the history of the classical reformed Dutch form for the celebration of the Lord’s Supper within the project ‘The dynamics of the Classical Reformed Liturgy in the Netherlands: Its Texts and their History’.

E-mail s.zwemer@pthu.nl